

Báti Anikó:

Családi kapcsolatok és az ismeretátadás. A főzés tudományának átadása/átvétele a családban és azon kívül¹

Előadásomban a táplálkozáskultúrán keresztül szeretném megvilágítani a makroszintű társadalomszerkezeti változások egyes elemeit a családok mindennapi életében, a 20. század második felében. Néhány példát emelnék ki a táplálkozás egészéből, melyek segítségével a megváltozott családszerkezet, a háztartásszervezés, a szerepelvárások, és a munkamegosztás közelmúltbeli módosulásait, a változás irányait érzékelhetjük. Nem célom azonban a társadalomtörténet tágabb áttekintése, így előadásomban csupán utalnék azokra a kutatási eredményekre, megállapításokra, melyekre a saját témám vizsgálata során támaszkodtam. Forrásaim elsősorban a néprajzi szakirodalom valamint saját gyűjtéseim voltak, ezért a felhozott példáim is főként a parasztság, a falvak életmódját, szokásrendjét idézik. A családon belül a gyermekek, az idősek és a nők szerepét írom körül röviden. Az előadás terjedelme nem teszi lehetővé, hogy térben és időben differenciált képet alkossunk, ezért néhány példán emelek ki a közelmúltbeli társadalmi mozgásfolyamatok érzékeltetésére.

A család, a háztartás és a gazdaság Faragó Tamás által az iparosodás előtti társadalomszerkezet morfológiai elemzéséhez meghatározott fogalmait a modern társadalom leírása során már kevésbé tudjuk elhatárolni, így előadásomban a társadalomnéprajz által elfogadott jelentéstartalmakkal használom őket.²

A hagyományos paraszti társadalom alapja, elemi egysége a család volt, szülők, gyermekeik, nagyszülők és esetleg egyéb, egyedül álló rokon a közös háztartáson belül, amely a gazdaságra alapozva biztosította az életkörülményeket, a termelést és a fogyasztást, a gyermekek szocializációját. A család volt egyben az alapja az egyén közösséghez való integrációjának is. A hagyományos társadalmi életben, még inkább a szűkebb és tágabb csoportok életét befolyásoló döntések meghozatalában való részvétel rendszerint meghatározott korhoz, státushoz és családi állapothoz kötődött, a döntések túlnyomórészt az önálló háztartással rendelkező házas férfiak kezében voltak. A nők esetében pedig a lehetőségek inkább közvetettek voltak – részben férjükön keresztül, részben a társadalmi

¹ A tanulmány megírásakor a szerző az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásában részesült, az MTA BTK NTI főmunkatársa.

² Faragó 2000.

kapcsolatok építése és ápolása, valamint a normák alakítása és ellenőrzése terén jutottak jelentősebb befolyáshoz a helyi közösségek életében. A férfiak a házasságkötéssel és a nagykorúvá válással, a 19. század végétől a katonai szolgálat teljesítése után lettek a közösség teljes jogú tagjaivá, de sok helyen az önálló háztartásfővé csak életük derekán. Ez idő alatt sajátították el az önálló gazdálkodás megteremtésének alapjait. A lányok ezzel szemben a házasságkötés és első gyermekük megszületése után, életkoruktól függetlenül váltak felnőtté. Számukra a tanulási, belenevelődési folyamat is rövidebb, intenzívebb volt. A falusi háztartások esetében rendkívül szigorú kor és nem szerinti tevékenység és munkamegosztás működött. A feladatok és szerepek pontosan elhatárolódtak, ugyanakkor a munka és az otthon, a munka és a szabad idő, a családi és magánélet egybeesése, illetve szoros egymáshoz kapcsolódása erős és sok tekintetben zárt közösséggé kovácsolta a parasztcsaládot és háztartást. Mindenki hagyományosan ismerte, mert gyermekkorától folyamatosan sajátította el tevékenységeit, szerepeit, lehetőségeit.³

A lányok munkára nevelése, és a nemi szerepekre való felkészítése a családon belül kialakult munkamegosztásnak megfelelően elsősorban az anya feladata volt - ahogy ma is az. 12-16 éves korukra a lányok a legtöbb női munka alapjait elsajátították. Jávor Kata megfogalmazásában: a „...*hagyományos paraszti társadalomban a leánymunkánál a lényeg – bizonyos idény jellegű munkáktól eltekintve – nem a produktivitás, hanem a munkához való készség bizonyítása. ... Nem mérték ugyanakkor egy leány szorgalmasságát konyhai teljesítményeiben, sőt országosan, és a legutóbbi évtizedekig jellemző volt, hogy lányaikat nagy ritkán szokták főzni vagy sütni tanítani.*”⁴

A nők számára kulturálisan előírt szerepek közé tartozik, hogy gondoskodjanak családjuk ellátásáról. A főzés még ma is főként női munka. Viszonylag kevés figyelmet fordítottunk ez idáig ennek a tudásnak az elemzésére, a tanulási folyamat dokumentálására. A főzés elsajátítását és a végeredményt, az elkészült ételt nehéz a néprajz eszközeivel leírni, megragadni, mert csak az adatközlők szavaira és esetleges megfigyeléseinkre, valamint saját tapasztalatainkra támaszkodhatunk.

Az étel elkészítése sokrétű tudást igényel. Biológiai, kémiai, fizikai folyamatok hatásait kell ismerni és a gyakorlatban felhasználni. Az aktuális évszak, a rendelkezésre álló alapanyagok, az ételkészítésre fordítható idő, a fogyasztók száma, ízlése, az ételkészítő képességei, igényei egytől egyig meghatározzák, hogy végül mi is fog elkészülni. A főzéshez

³ Faragó 2000.

⁴ Jávor 2000. 617.

szükséges eszközök (a tűzhely, az edények, stb.) minősége, és ezek felhasználása szintén befolyásolja a végeredményt. Emellett a beteretmett javakat úgy kell beosztani és tárolni, hogy abból egész évben biztosítani lehessen a család ételmezését.⁵

A leány figyelemmel kísérhette nagymama vagy - ha az már kiöregedett, külön élt a családtól, stb. - az anyja főzőtevékenységét. Ennek során bevonhatták bizonyos részfeladatokba (rántást kavarni, valamit előkészíteni, elmosogatni), de – eltekintve a rendkívüli esetektől - a főzés teljes egészét soha sem bízták rá.⁶ A főzni tudásnak, a főzésre való fizikai alkalmasságnak a család nőtagjainak körében presztízs jellege volt.⁷ Amíg bírta erővel, a nagymama vagy az anyós főzött, és nem engedte a tűzhely közelébe a fiatalabbakat. Ezzel egyben a családi hagyományoknak megfelelő, minőségi ellátást is biztosítani kívánták. Férjhez menetele után az új menyecske is elsősorban az anyósától tanult főzni, ő irányította, és a férj családjának az ízlésvilágát vette át. Otthonról hozott tudásának csak egy részét hasznosíthatta, anyósa a szokásait kellett követnie új családjában. A hagyományos paraszti konyha ételeit nehéz rekonstruálni a gyakorlat nélkül; a szemmértéket, a tapintással, szaglással, látással szerzett tapasztalatokat nem lehetett nélkülözni, mert a legtöbb konyhán nem voltak tételesen, mértékegységekkel megadott receptek. Maguk az ételek többnyire egyszerűek, elkészítésük módja viszonylag sok hasonlóságot mutatott.

A főzni tudás egészen a közelmúltig erős közösségi kontroll alatt állt: a lakodalmakon, a csigacsinálásokon, a gyermekágyasok ellátásakor a nők nem csupán a családjuk számára főztek, hanem nagy nyilvánosság előtt kellett alkotniuk. Ezeken az alkalmakon igyekeztek egymástól is tanulni, a jó gyakorlatokat átvenni-átadni.⁸ A kevésbé sikerült ételeket ugyanakkor kritikával illették,⁹ bár készítőiket nyilvánosan nem szólták meg.

A 19. század végétől kezdődően a család- és háztartásszerkezet az ország nagy részén átalakult, leegyszerűsödött. Ugyanakkor a hagyományos paraszti gazdálkodás intenzívebbé vált a család minden tagjának – így a gyermekeknek is – egyre többet kellett dolgoznia, miközben az iskolai oktatás időigénye is fokozatosan növekedni kezdett. 20. század első felétől a családokon belül a gyermekek helyzetének, velük szembeni szerepelvárásban változásokat figyelhetünk meg. Az iskola a napi életben való tájékozódás, az ismeretek-

⁵ Cserépfaluban is Átányhoz hasonlóan. Báti 2008. Fél-Hofer 1997. 462-467.

⁶ Cserépfaluban is a dunántúli példákhoz hasonlóan. Knézy 2007b. 57.

⁷ Jávor 2000. 668; Knézy 2007a. 219; 2007b. 57; Lásd még: Morvay1956.; Knézy 1975.

⁸ Cserépfaluhoz hasonlóan az ország más részein is, például Somogyban. Knézy 2007a. 223; 2007b. 57-58.

⁹ 40 év múltán is emlékezett cserépfalui adatközlőm a megégett lakodalmi kalácsra, melyet az egyik közeli rokona hozott.

készségek elsajátításának a családdal, a környezettel párhuzamos, azzal versenyző másik forrásává vált. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan kitolódott a házasságkötés, felnőtté válás korhatára is, egyre hosszabb időt jelentett, jelent az ún. legény-, leányélet. A házasságkötés egyúttal most már az önállóságot is jelentette. 1970-ben harmincas éveinek elején a falusi népesség túlnyomó része (több mint 80%-a) házas és önálló háztartás feje, közel 10% pedig nem házasként volt háztartásfő.¹⁰

Az idősök esetében az ipari forradalom során kialakult új technikák megkérdőjelezték a régi készségek további hasznosíthatóságának fontosságát, a modern oktatási rendszer kiépülése pedig az idős generációk tanító és tanácsadó szerepét csökkentette, illetve másodrendűvé változtatta. Az öregek kivételezett helyzete fokozatosan megszűnt, lassan a társadalom perifériájára szorultak. A fenti érdekkonfliktusok azonban egészen a legutóbbi időkig nem eredményezték az idős korúak tömeges elmagányosodását, a családot mint életkeretet még hosszú ideig sikerült fenntartaniuk az idős generációba tartozók számára is. Az 1960-as évek végéig még a falusi idős korú lakosság 88%-a (a férfiak 96% és a nők 83%) legalább egy fővel, 40%-a két vagy annál több családtaggal együtt élt.¹¹

A hagyományos paraszti lét erőltetett ütemű felszámolása, a foglalkozás- és életformaváltás, s ennek következtében a fiatal és idős generációk életútjának szétválása, valamint a falvak gyorsuló elnéptelenedése csak a 20. század utolsó harmadában öltött számottevő méreteket.¹² Ez a változássorozat azonban nemcsak sokkal gyorsabb, hanem átfogóbb, az élet szinte minden területére kiterjedő és lényegesen nagyobb méretű annál, mint ami az előző három évszázad alatt összességében.¹³

A gazdasági-társadalmi átalakulás további változásokat is hozott. Egyrészt először közvetlenül a városok környékén, majd az infrastruktúra, a közlekedés fejlődésével egyre szélesebb körben lehetőséget nyújtott a nők és a fiatalok hagyományos közösségből való

¹⁰ Faragó 2000.

¹¹ *Öregek* 1972. 247–252.

¹² Lásd bővebben: Valuch 2003.

¹³ „Az 1970. évi községi adatok alapján azonban az valószínűsíthető, hogy a falusi háztartások körülbelül egynegyed részében még a második világháború előestéjén is egy vagy több rokon élhetett, és körülbelül minden 10–12. háztartásban két vagy több család együttesen élt, illetve tevékenykedett. Az azóta eltelt 40–50 év az, amely a magyarországi falusi háztartások szerkezetét igazán radikálisan átalakította. E folyamat méreteit jól mutatja, hogy 1970-hez képest 1990-re a falusi több családok háztartások aránya további 50 százalékkal csökkent és jelenleg már mindössze 4 százalék körüli értéket mutat, míg az egyszemélyes és nem családi háztartások aránya ugyanilyen mértékben, de az ellenkező irányba tolódtott el: 15-ről 22 százalékra emelkedett. Úgy is mondhatnánk, hogy a falusi háztartások napjainkra szerkezetüket tekintve „urbanizálódtak” – manapság már meglehetősen kicsi a különbség a városi és falusi háztartások összetétele között.” Faragó 2000. 459.

átmeneti vagy végleges kilépésére azzal, hogy új munkalehetőségeket és megélhetési esélyeket kínált. Másrészt a mezőgazdasági technika fejlődése megkezdte, az első világháború keltette szükséghelyzet pedig felerősítette a hagyományosan szigorú kor és nem szerinti munkamegosztási rend felbomlását. „A munkamegosztás átalakulása két szakaszban ment végbe. Első fázisában a férfiak jelentős része részben vagy egészben kivált a mezőgazdaságból. A nők nagyobb része ekkor még otthon maradt részben mint termelősövetkezeti tag, részben mint a „háztájira” szűkült családi gazdaság művelője. ... Az igazi változások a nők életében és munkamegosztásban elfoglalt helyzetében az utolsó három-négy évtizedben következtek be a hagyományos paraszti gazdálkodás 1950-es évek végén, 1960-as évek elején történt majdnem teljes körű felszámolásával.”¹⁴

Ezeknek a makroszintű társadalmi változásoknak témánk szempontjából nagyon nagy jelentősége van: a korábbi belenevelődési lépések az iskoláztatás, a családi keretek megbomlása miatt járhatatlanná váltak. Ennek egyik legjelentősebb eredménye a házi kenyérsütés elhagyása volt, háztartásszervezés legnagyobb mértékű változása a bolti kenyérre való áttérés volt az 1960-as években az egész országban. A parasztgazdaságok az önellátás eszményét a kenyérsütés abbahagyásával adták föl teljesen. A kenyérsütés elmaradásának számos oka volt.¹⁵ Ezek egy időben, egyszerre jelentkeztek, és végül a kenyérvásárlásra kényszerítették a családokat egy több évszázados életforma gyors változásáról volt szó. A korábbi időszakok problémáit még áthidalták: szárazság, rossz termés, pénzhiány, élesztőanyag hiánya, de itt már sokkal többről volt szó, nem tudtak a háztartások más választani. Hamarabb abbahagyták a sütést ott, ahol a család akkor még fiatal, iskoláskorú tagjai elkerültek a faluból. Kisebb lett a család, már nem fogyott annyi kenyér, mint korábban. A lányok, menyecskék nem segítettek mert tanultak, dolgoztak, az idősek számára pedig már fizikailag megerőltető volt a rendszeres sütés. Nem tanultak meg dagasztani, kenyeret készíteni, így ez a tudás elenyészett. A kemencéket – mivel négy-öt nagy kenyérre voltak méretezve – a kevesebb kenyeret fogyasztó családnak heti egy-két kenyérért nem érte meg felfűteni, másrészt fához sem tudtak könnyen hozzájutni. A jó minőségű búzát is nélkülözniük kellett, pénzük pedig nem volt, hogy megvásárolják. Az 1950-es évektől épülő házakban, különösen a 1960-as évek kockaházaiban már nincs is kemence. Az 1960-70-ben házasságot kötött generáció még rendszeresen készít ma is kalácsot, buktát, lángost, és ezekből ételajándékként gyermekeinek is juttat. A fiatalok körében azonban minden vizsgált

¹⁴ Faragó 2000.411.

¹⁵ Báti 2008.

háztartásában a háttérbe szorult a kelt tészták készítése, mert –idézem: „*bajosabbak, a dagasztás, az nem olyan könnyű, sok idő elmegy vele*”. A kelt tészták készítése már nem része a mindennapi tudásnak és gyakorlatnak; a szakácskönyvből lehet megtanulni. Ennek is egyrészt a kenyérsütés elmaradása az oka, másrészt a bolti árukínálat: kalácsot, buktát, pogácsát, fánkot az üzletekben is lehet kapni. Korábban a jó háziasszony egyik értékmérője volt, hogy milyen kenyeret tud sütni.¹⁶ Ma viszont már az is különleges tudásnak számít, és bátorság számba megy, ha a fiatal nekifog egy időigényes, nehezebb kidolgozású kelt tésztának, azt emlegetik, aki meg tudja sütni.

A családok-egyének huzamosabb ideig tartó együttlakása még az utóbbi évtizedekben is sűrűn előfordul a falusi társadalomban, azonban ennek jellege azonban már gyökeresen eltér a hagyományos világtól. Átmeneti jellegű, rendszerint a fiatalok saját lakásának felépüléséig tart, és tulajdonképpen kényszerhelyzetet takar, közös konyhával, melyben elsősorban az idősebb háziasszony főzött. Neolokális háztartásalapítás esetén viszont a fiatalasszonynak akkor is főznie kellett, ha addig a konyha felé sem nézett, mert a korábbiakhoz képest megváltozott életkörülmények hatására dolgozni, tanulni járt el. Rákényszerült a „kísérletezésre” a konyhában. Ez esetben sokszor az anyjához, nagymamájához szaladt haza - többnyire utólag – tanácsokért. A fiatalasszonyok közül legtöbben a tésztákkal, levesekkel próbálkoztak az első főzési alkalmak során, mert aránylag egyszerűen elkészíthető, jól variálható ételek. Az esetleges kudarc miatt fontos szempont lehetett az is, hogy alapanyaguk sem túl költséges.¹⁷

Az elmúlt ötven év alatt a hagyományos paraszti társadalomhoz képest jelentősen megváltozott, átalakult az információáramlás módja és mértéke, az újítások megítélése, illetve hogy mi az, amit már nem tanulnak meg a fiatalabbak az idősebbektől. A család mellett a külső kapcsolatok is mintaadóvá váltak, így például a közétkeztetés is. A fiatalok minden tekintetben nyitottabbak az újításokra: új ételeket, új fűszereket, új gépeket könnyen, gyorsan bevezetik a konyhájukba jelentős anyagi befektetések árán. Az újítások nagy részét saját

¹⁶ Jávor 2000. 629.

¹⁷ „Először anyósom tanítgatott, ő főzött, őt kérdezgettem. De szégyeltem, hogy nem tudok. Közel lakott apai nagymamám, őtülé kérdeztem meg mindent. - Fogjál hozzá kislyányom mikor nincs otthon senki, oszt akkor próbálj meg tésztát gyúrni. Első tésztagyúrásom hun lágý lett, hun meg kemény. Mán nekem annyi tésztám vót, a tojás meg kevés vót benne, az mindig lágýult, ahogy a tojás nem fogta. Végül olyan lágý lett, hogy nem tudtam elnyújtani, eldobtam. Utána nagymamám elmondta, hogy minek gyúrjam keményre, minek lágýabbra. Eszembe vót nagymamám tanácsa, akkor meg olyan keményre gyúrtam, hogy izzadtam, a tenyerem feltörte a sikáló, nem tudtam elnyújtani, ha vastag lett. Elvágтам kockára a húslevesbe. Mikor kifőztem, akkor a jó apró kocka gömbölyűvé vált. A férjem meg csak nézte, hogy mi lenne ez?” Báti 2008. 119.

korosztályuktól veszik át a munkahelyükön, a lakóhelyükön.¹⁸ Döntéseiket befolyásolják a televíziós reklámok, a magazinok, a bolti kínálat is. Új jelenség, hogy az idősebbek egy része is szívesen veszi át az újdonságokat a fiataloktól, mint például a mikrohullámú sütő és a fagyasztóláda használatát megtanulták. Többségük viszont határozottan elzárkózik minden újtól, szokatlantól.¹⁹

A főzni tanulás folyamatában egy újabb nagy törést a háztartási gépek elterjedése okozta. Az 1980-as évektől a falvakban is egyre több elektromos gépet vásároltak. Ezek a befektetések a család gazdasági erejét, megújult életmódját és értékrendjét is kifejezték, amit a gépeknek a nyilvános térben való elhelyezésével is igyekeztek demonstrálni. A korábbiakhoz mérten új szemlélet gyökeresedett meg: az idő megbecsülése a pénzzel szemben. Két olyan gép is van, amely 21. századi megjelenésével szükségtelenné teszi a tanulás/belenevelődés gyakorlatát: ezek a kenyérsütő és a mosogatógép.²⁰

A táplálkozás szokásainak egészére vonatkozóan a faluközösség kontrollja háttérbe szorult napjainkra, az egyén, a szűkebb család került középpontba. Az ünnepi alkalmakra, így a lakodalomra, ballagásra, eljegyzésre, melyek mind a gyermekek felértékelődött helyzetét reprezentálják ma, a főzés feladatára gyakran szakácsot fogadnak a családi kalákák helyett, a csigatésztát a levesbe specialistától veszik meg, nem együtt készítik, a gyermekágyas ellátását pénzzel váltják meg, nem hordják hetekig az ételt a rokonok. Mindez a szokásrend teljes átalakulását példázza az emberélet fordulóinak ünnepei sorában.

¹⁸ A város falvakra gyakorolt hatásáról lásd még: Knézy 2007. 63.

¹⁹ Báti 2008.

²⁰ Báti 2008.

A családdal szemben, illetve amellet a fiatalok számára a kortárs csoport, például a munkatársak, továbbá az interneten virtuálisan létező, a társas kapcsolatokat teljesen átértékelő kapcsolati háló vált fontos mintaadóvá. Nagyon nagy jelentősége van többek között a főzni tanulás, az innovációk terjedésében a számítógépeknek. A táplálkozás, a főzni tanulás példáján keresztül láthatjuk ma az életmód egészének, a háztartás fogyasztási funkcióinak változásait a hagyományos családi közösség alapjainak felbomlásával párhuzamosan. Ezeket a változásokat a néprajz módszereivel lehet és kell vizsgálnunk napjainkban is.

Irodalom

BÁTI Anikó

2008 *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Néprajzi Értekezések 1.

FARAGÓ Tamás

2000. Nemek, nemzedékek, *rokonság, család*. In Sárkány Mihály-Szilágyi Miklós szerk. *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 393-483.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi.

JÁVOR Katalin

2000. Nemek, nemzedékek, *rokonság, család*. In Sárkány Mihály-Szilágyi Miklós szerk. *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 601-692.

KNÉZY Judit

1975 A táplálkozás szokásai Csököly, Gige, Kisbajom, Rinykovácsi községekben. In *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* II. 103-118.

2007a A táplálkozási hagyományok és innovációk átadásának módjai a parasztcsaládokban – XIX. század végétől az 1960-as évekig. In Örsi Julianna szerk. *Mikroközösségek. Társadalmi és gazdasági jelenségek innovációja*. Túrkeve-Szolnok. 217-228.

2007b Újítások a falusi közösségek táplálkozási kultúrájában Magyarországon. (1920-1970.) In *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 55-68.

MORVAY Judit

1956 *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest, Magvető

Az öregek helyzete és problémái.

1972 Statisztikai Időszaki Közlemények. 249. Budapest, KSH

VALUCH Tibor

2003 Változó idők-változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária szerk. *Magyar Évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris, 311-322.